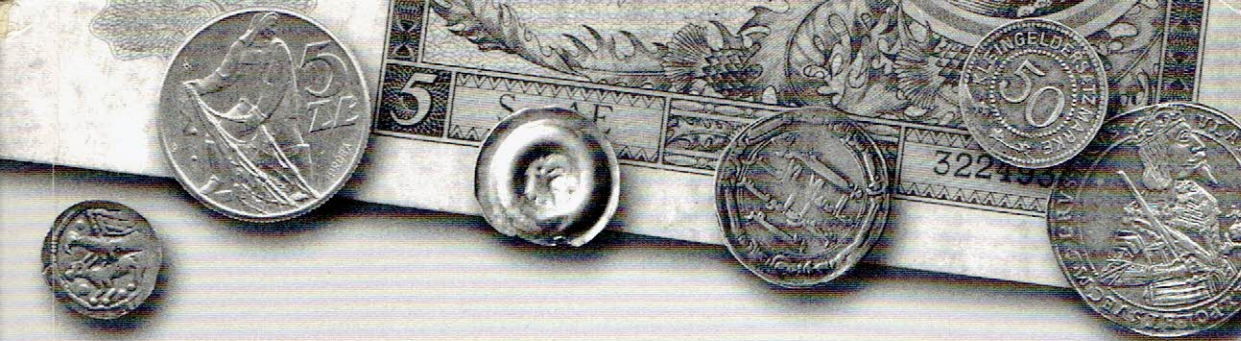

BIULETYN NUMIZMATYCZNY

Nr 4 (348) 2007

POLSKIE TOWARZYSTWO NUMIZMATYCZNE
ZARZĄD GŁÓWNY

Tomasz Struk (Krosno Odrzańskie)
mtjjstruk@wp.pl

MONETA CROSSENE
PRODUKCJA MONET I BANKNOTÓW W DZIEJACH
KROSNA ODRZAŃSKIEGO (część II)

Ostatni epizod związany z mennicą w dziejach Krosna Odrzańskiego przypada na czas panowania Wielkiego Księcia Elektora – Fryderyka Wilhelma. Produkcję rozpoczęto w roku 1665 i wykonywano monety według stopy śląskiej (do 1666 r.) oraz brandenburskiej (od 1667 r.)⁹⁴. Według tej pierwszej bito srebrne monety o nominałach: 15 krajcarów (il. 10) (waga 6,4 g), 24 fenigów (waga 6,4 g), 6 krajcarów (3,7 g), 3 krajcarów (3,7 g), 1 krajcara (1 g). Większość posiadała na awersie popiersie elektora, imię władcy z tytułami a na rewersie orła i legendę *Moneta Nova Argentea*.

il. 10. 15 krajcarów bite pod panowaniem Fryderyka Wilhelma – 1665. Na podstawie: Witryna internetowa – <http://www.muenzauktion.com>; Średnica: 26 mm.

Wg stopy brandenburskiej bito 1/3 talara (pół guldena) (il. 11), 1/24 talara i trojaki⁹⁵. Poniższa tabela ilustruje stopę menniczą dla Śląska w XVII w. (1664-1685).

il. 11. 1/3 talara (pół guldena) bite pod panowaniem Fryderyka Wilhelma – 1668. Na podstawie: Witryna internetowa: <http://www.wcn.pl>; Średnica: 33 mm.

⁹⁴ Zbiór aktów prawnych dotyczących obrotu i produkcji monet w Krośnie w omawianym okresie (m.in. edykt dotyczący krośnieńskich monet z kwietnia 1666 r.) znaleźć można na stronie internetowej Biblioteki Narodowej w Berlinie: <http://altdrucke.staatsbibliothek-berlin.de> (15.09.2006).

⁹⁵ H. Saurma-Jeltsch, *Schlesische Münzen...*, s. 18-19; E. Kopicki, *Katalog...*, t. VIII, cz. 1, s. 16-18; L. Helmholdt, *Die Münzprägungen...*, s. 51.

Stopa mennicza brandenburska dla Śląska XVII w. (Krosno Odrzańskie)

L.p.	Data wprowadzenia	Nazwa monety	Sztuk z jednej grzywny = 233,85555 g	Ciężar	Zawartość Au/Ag	Zawartość Ag na 1 gr
1	1664	15 krajcarów = 4 grosze	36 3/4	6,363	3,579	0,895
2	1665	4 grosze	30	7,795	4,385	1,096
3	1665	3 grosze	40 1/2	5,774	3,248	1,082
4	1665	2 grosze	60	3,897	2,192	1,096
5	1665	1 grosz	81	2,887	1,082	1,082
6	1665	1/2 grosza	163	1,434	0,538	1,076
7	1665	trojak	218	1,073	0,268	1,073
8	1665	2 fenigi	327	0,715	0,179	1,073
9	1665	1 fenig	654	0,357	0,089	1,073
10	1666	6 krajcarów	145	1,613	0,644	1,030
11	1666	1 krajcar	282	0,829	0,207	0,777
12	1685	15 krajcarów	39	5,996	3,373	0,843

Na podstawie: Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław 1981, s. 162, tab. 97.

Mennica działała prawdopodobnie w miejscu poprzedniej, czyli na południe od zamku, przy Kamiennej Bramie. Znaczna część monet trafiała do sąsiedniego Śląska i była produkowana z myślą o wymianie handlowej z tą właśnie dzielnicą⁹⁶. Krośnieński pieniądz znajdował się w obiegu również na Środkowym Nadodrzu. Stan taki utrzymywał się do XVIII w.

Lokalizacja wytwórni w Krośnie pociągała za sobą konieczność sprowadzenia wykwalifikowanej kadry. Zarówno wardajni, jak i mistrzowie menniczcy przybywali m.in. z Berlina, ale także spoza Brandenburgii. Zapewne jednym z takich ważniejszych ośrodków było Clausthal w Dolnej Saksonii. Z Clausthal przywędrowali: wardajn Johann Liebmanna (w Krośnie w latach 1664-1667) i Johann Philipp Eisendrath (1667-październik 1668), natomiast z Berlina – pisarz menniczny August Hackeberg i mistrz menniczny dr Nicolaus Gilli (sierpień 1664-1673). Spośród krośnieńskich wardajników wymienić należy także – Gottfrieda Fromholdta (1668-1674) i być może Conrada Thiedemanna (po 1674 r.). Ostatnim mistrzem menniczym w nadodrzańskim mieście był Werner Eberhard (od stycznia 1674 do 1675)⁹⁷.

Najbardziej znanym spośród pracowników krośnieńskiej mennicy był Nicolaus Gilli. Pracował m.in. w Nysie (w 1654 r.), następnie w Poznaniu (1660-1662). Krośnieńską mennicą kierował od 17 sierpnia 1664 r., aż do 1673 r. Przez ten dość długi okres czasu dopuścił się wielu nadużyć, które udawało mu się jednak przez długi czas utrzymywać w tajemnicy. O jego wpływach najlepiej świadczy fakt, że był doradcą księżnej elektorowej i przez tak długi okres czasu tuszował swoje machinacje. Wskazuje na to także niezwykle łagodne potraktowanie (jak na tego typu przestępstwo) po wykryciu oszustw. Aresztowano

⁹⁶ Z. Żabiński, *Systemy...*, s. 155-156; E. Neumann, *Die Münzen...*, s. 359.

⁹⁷ H. Saurma-Jeltsch, *Schlesische Münzen...*, passim; L. Helmholdt, *Die Münzprägungen...*, s. 52.

go w 1674 r. i umieszczono w twierdzy Spandau. Wyszedł po dwuletnim pobycie i równie szybko uzyskał zgodę na pracę w mennicy berlińskiej⁹⁸.

Działalność krośnieńskiej mennicy w drugiej połowie XVII w. pokrywa się z okresem prosperity w mieście. I to mimo wielu kataklizmów, jak np. tragiczny pożar w roku 1631⁹⁹, który zamienił w popiół niemal całą lewobrzeżną część miasta. Coraz silniejszą pozycję miało mieszczaństwo, które dzięki dobrym inwestycjom wznaczało swój status. Istotne znaczenie miał również fakt uruchomienia połączenia pocztowego z Berlina do Wrocławia (1662 r.). Poza tym, co zrozumiałe, rosnący w siłę i coraz prężniejszy Berlin wywierał wpływ na losy prowincjonalnego Krosna. Wielu Krośnian wyjeżdżało do stolicy, głównie w celach zarobkowych¹⁰⁰. Rzecz znamienna, że ostatni epizod menniczy w dziejach nadodrzańskiego miasta związany był właśnie z siedzibą elektorów.

W roku 1660 zmarła na krośnieńskim zamku Elżbieta Charlotta, matka Fryderyka Wilhelma. Od tego momentu miasto przestało pełnić funkcję siedziby monarchy lub członków jego rodziny, a tym samym straciło bezpośredni kontakt z wielką polityką.

Krośnieńska mennica została zamknięta w sierpniu 1674 r.¹⁰¹. Zauważalnym jest, że z biegiem czasu panujący dążyli do zmniejszania ich liczby. Dążenie to widoczne jest od schyłku XVII w., a jego kulminacja następuje na początku XIX w. Pod koniec tego wieku w Prusach utrzymano tylko jedną mennicę – w Berlinie¹⁰². Nie zmienia to jednak faktu, że produkt pracy nadodrzańskich rzemieślników pozostawał w obiegu przez wiele lat¹⁰³.

il. 12. 15 krajcarów bite w mennicy berlińskiej (pod panowaniem Fryderyka Wilhelma) dla Księstwa Krośnieńskiego – 1687. Na podstawie: Witryna internetowa: <http://www.muenzauktion.com>; Średnica: 26 mm.

W roku 1687 w berlińskiej mennicy pod kierownictwem mistrza Laurentiusa Christoph'a Schneidera wykonano dla Księstwa Krośnieńskiego, które mimo drugorzędnego zna-

⁹⁸ H. Saurma-Jeltsch, *Schlesische Münzen...*, s. 79; L. Helmholdt, *Die Münzprägungen...*, s. 52.

⁹⁹ Przy opisie tego pożaru w kronice Matthiasa znajduje się wzmianka o mennicy (z pożogi ocalał kościół rybacki i kilka domów przy mennicy) (*Chronica...*, s. 229); zob. R. Schmidt, *Historische Brände in der Kurmark*, „Feuerwehr Verbands Zeitung für die Provinzen Brandenburg, Grenzmark Posen-Westpreussen, Sachsen, Pommern für Gross-Berlin, Freistaat Anhalt“, nr 4, 1936, s. 8.

¹⁰⁰ M. Magda-Nawrocka, T. Struk, *Krosno Odrzańskie...*, s. 96, 106.

¹⁰¹ L. Helmholdt w swojej pracy wspomina o dwóch monetach 1/24 talara z lat 1675 i 1676, na których widnieje inicjał krośnieńskiego wardajna Gottfrieda Fromholta. Ponadto snuje przypuszczenia, że do 1676 r. bito monety pod kierownictwem Conrada Tiedemanna. Uważa również (powołując się na B. Klugego), że w Krośnie mogły być przygotowywane stemple, z których następnie w Berlinie wykonywano pieniądze (*Die Münzprägungen...*, s. 53).

¹⁰² E. Korczyńska, B. Paszkiewicz, *Mennictwo XIX i XX wieku*, Kraków 1989, s. 134, 392.

¹⁰³ Z. Żabiński, *Systemy...*, s. 155.

czenia wciąż pojawiało się w przebogatej tytulaturze i heraldyce elektorów¹⁰⁴, 15-krajcarówki (il. 12). Były one bite według stopy śląskiej, a na rewersie miały orła dolnośląskiego. Istnieją trzy rodzaje tych monet – w tym jeden niezwykle ciekawy, bo z datą 1867. Srebrne krajcary ważyły 6,4 g i były wyglądem zbliżone do krajcarów produkowanych w Krośnie dwadzieścia lat wcześniej¹⁰⁵.

Zakończenie działalności mennicy w latach 70-tych położyło kres lokalnej produkcji monet. Spuścizną ponad czterystu lat jej funkcjonowania jest kilka milionów monet¹⁰⁶. Przed II wojną światową pamięć o takiej działalności utrwalona była w nazwie jednego z placów – Münzplatz – Plac Menniczy. Przylegał on do zamku od strony północno-zachodniej (obecnie znajduje się tam placu manewrowy PKS i rampy) i zapewne w którymś z omawianych okresów odbywała się na tym obszarze produkcja pieniądza. Mennica pochodząca z początku XVII w. usytuowana natomiast była na południowy-zachód od zamku¹⁰⁷. Obydwa miejsca znajdowały się w odległości ok. 100 m od ważnego punktu lewobrzeżnej części miasta, jakim był zamek. Usytuowanie takie z pewnością nie było przypadkowe i miało na celu sprawowanie kontroli nad „zakładem” oraz jego ochronę.

Kres produkcji lokalnych monet z końcem XVII w. nie był ostatnim epizodem tradycji wytwarzania krośnieńskiego pieniądza. Już jednak nigdy potem „Moneta Crossene” nie pełniła funkcji środka płatniczego o zasięgu ponadregionalnym.

4. Pieniądz zastępczy w okresie I wojny światowej i Wielkiego Kryzysu

Po zakończeniu emisji monet w krośnieńskiej mennicy, mieszkańcy byli tylko użytkownikami tego typu środka płatniczego. Główna mennica pruska, a później niemiecka znajdowała się w Berlinie. Jednolity pieniądz dla terenu całej Rzeszy wprowadzono dopiero w momencie zjednoczenia państwa w 1871 r. Ustawę wprowadzającą markę jako walutę na obszarze monarchii Hohenzollernów uchwalił 4 grudnia 1871 r. Reichstag. Nazwę pieniądza zaczerpnięto z jednostki hambursko-lubeckiej¹⁰⁸.

Ekspansywna polityka rządu niemieckiego, prowadziła do kolejnych antagonizmów, które rozstrzygały armie. W roku 1914 rozpoczął się jeden z największych konfliktów globalnych – I wojna światowa. Doprowadził on do zapaści gospodarczej wielu państw, a jednym z bardziej widocznych elementów pogłębiającego się kryzysu są emisje pieniędzy zastępczych, tzw. notgeldów¹⁰⁹. Ten typ środka płatniczego nie był wówczas wynalazkiem nowym. Monety, jako zastępcze środki płatnicze znane były w Europie od czasów starożytności. Głównym powodem bicia zastępczych pieniędzy były niepokoje społeczne w powiązaniu z niestabilną gospodarką. Emitentami notgeldów (Schein, Notgeldschein) w omawianym okresie były m.in. oddziały wojskowe, lokalne władze administracyjne, przedsiębiorcy¹¹⁰. W latach 1914-1924 na terenie Austrii i Niemiec powstało około 200 000

¹⁰⁴ M. Magda-Nawrocka, T. Struk, *Krosno Odrzańskie...*, s. 89.

¹⁰⁵ E. Kopicki, *Katalog...*, t. VIII, cz. 1, s. 19.

¹⁰⁶ Wykazy krośnieńskich monet i konkordancji znaleźć można w opracowaniach E. Kopickiego i L. Helmholdta (E. Kopicki, *Katalog...*, t. VIII, cz. 1, s. 212; L. Helmholdt, *Die Münzprägungen...*, s. 60).

¹⁰⁷ Mapkę z umiejscowieniem mennicy publikuje L. Helmholdt, *Die Münzprägungen...*, s. 62.

¹⁰⁸ E. Korczyńska, B. Paszkiewicz, *Mennictwo...*, s. 387.

¹⁰⁹ Definicja pieniądza zastępczego jest wciąż tematem dyskusji; por. W. Lesiuk, *Pieniądz zastępczy...*, s. 13 nn.; A. Kunisz, *Pieniądz zastępczy i jego rola w ekonomice państwa rzymskiego w początkach Cesarstwa (27 r. p.n.e. – 68 r. n. e.)*, Katowice 1984, s. 10 nn.

¹¹⁰ W. Lesiuk, *Pieniądz zastępczy...*, s. 16 nn. Autor prezentuje wiele przykładów podziału notgeldów według emitentów. Jednak najbardziej prosty, a przy tym użyteczny wydaje się podział dokonany przez autorów niemieckich: wystawcy urzędowi (amtliche Ausgabestellen), militarni (militärische Ausgabestellen) i prywatni (privatwirtschaftliche Ausgabestellen).

różnego rodzaju wzorów notgeldów¹¹¹. Ilość, wartość i różnorodność była ogromna. Nic więc dziwnego, że dość szybko zaczęły one pełnić nie tylko rolę waluty, ale i stały się obiektem pożądania kolekcjonerów.

Pierwsze działania dotyczące narodowej waluty w kontekście nadchodzącej wojny podjęto już na kilka lat przed jej wybuchem¹¹². Sztab Generalny zwrócił uwagę na zbyt dużą ilość złotych monet w obiegu i zażądał zwiększenia emisji banknotów. W roku 1906 Reichstag spełnił te żądania nakazując emisję banknotów o nominatach 20 i 50 marek¹¹³. Zdawano sobie sprawę, że konflikt zbrojny doprowadzi do zniknięcia z rynku pieniądza, zwłaszcza monet. Tak też się stało. W momencie wybuchu wojny ludność cywilna w trosce o niepewną przyszłość zaczęła gromadzić środki finansowe i żywność. Dostyc szybko doprowadziło to z jednej strony do wzrostu cen, a z drugiej do braku pieniądza na rynku. W pierwszej fazie rząd niemiecki usiłował temu zaradzić, wprowadzając do obiegu banknoty kas pożyczkowych¹¹⁴, jednak w niektórych częściach kraju dość wcześnie zdecydowano się na emisję notgeldów. Zjawisko to zaczęło narastać od roku 1916, a jego kres wyznaczał rok 1924¹¹⁵.

Krosno Odrzańskie, wówczas niemieckie¹¹⁶ Crossen an der Oder, nie było wyjątkiem w kwestii emisji własnych pieniędzy zastępczych. W mieście można było napotkać środki płatnicze emitowane zarówno przez osoby prywatne jak i urzędy oraz wojsko. Spośród tych pierwszych znane są zaledwie trzy monety: salonu obuwniczego Podschubski i dwie Kuchni Wojennej. Sklep Podschubskiego zlokalizowany był na krośnieńskim rynku¹¹⁷. Zachowawana

il. 13. Moneta zastępcza Kuchni Wojennej (Kriegsküche) w Krośnie – I wojna światowa. Na podstawie: B. Sikorski, *Śląskie monety zastępcze. Katalog*, tom IV, Piła 1998, s. 24. Średnica: 24 mm.

¹¹¹ J. Moczydłowski, *Bony – pieniądz pomocniczy i ulotka* [w:] *Zastępcze znaki pieniężne w Polsce w XX w. (Materiały z sesji popularno-naukowej zorganizowanej z okazji XVIII Zjazdu Przedstawicieli Sekcji i Kół Numizmatycznych PTAiN, Warszawa, 20 listopada 1983 r.)*, Warszawa 1984, s. 5.

¹¹² Zob. W. von Bickerich, *Ersatzmarmelade und K-Bot* [w:] *Der Erste Weltkrieg. Die Urkatastrophe des 20. Jahrhunderts*, München 2004, s. 167.

¹¹³ E. Korczyńska, B. Paszkiewicz, *Mennictwo...*, s. 394-395.

¹¹⁴ I. Korniluk, *Pieniądz zastępczy miast Śląska Lubuskiego. Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze IX-X 2003*, s. 2. Władze niemieckie podejmowały działania celem ściągnięcia jak największej ilości marek z innych banków. Wymuszono przeprowadzenie takiej operacji m.in. na Banku Belgijskim we wrześniu 1916 r. (K. Skubiszewski, *Pieniądz na terytorium okupowanym*, Poznań 1960, s. 37).

¹¹⁵ W. Lesiuk, *Pieniądz zastępczy...*, s. 21.

¹¹⁶ R. Bronowski w broszurze pochodzącej z 1987 r. pisze używając „socjalistycznej” retoryki: „[...] nie da się zaprzeczyć, że zastępcze pieniądze, bite w czasie I wojny światowej i w kilka lat po niej, jeżeli pochodzą z miast leżących w granicach [PRL], należą do numizmatyki polskiej [...]”. Oczywiście nie można zaliczać niemieckich wówczas pieniędzy do polskiej numizmatyki (*Monety zastępcze z lat 1916-1923 Polskich Ziemi Odzyskanych po II wojnie światowej*, Wrocław 1987, s. 2).

¹¹⁷ Jak wynika z przedwojennych zdjęć i kartek pocztowych na szyldzie widniał napis „Podschubski”, brak jednej z liter („Poschubski”) na monecie jest spowodowany prawdopodobnie błędem pracowników wytwórni.

na moneta o nominale 0,50 marki wykonana jest ze srebrzonego mosiądzu o średnicy 29 mm. Na awersie znajdują się napisy: J. POSCHUBSKI NACHF. CROSSEN A/O, pośrodku w poziomych wierszach: EINE SOLCHE MÜNZE NEHME ICH BEI EINEM BA-REINKAUF VON RM. 10 MIT RM. 1/2 IN ZAHLUNG (Taką monetę wezmę w rozliczeniu przy zakupie gotówkowym od 10 RM do 1/2 RM). Na rewersie widnieje orzeł. Druga z monet – Kuchnia Wojenna (Kriegsküche) nie ma wybitej wartości i zapewne spełniała rolę żetonu (il. 13). Na awersie jest napis KRIEGS-/KÜCHE. i CROSSEN A/O. Ponadto przy obrzeżu jest obwódka z 68 perełek (na rewersie – tylko obwódka). Niemal identyczny jest drugi typ z tą tylko różnicą, że jest ośmioboczna. Monety z cynku o średnicy 24 mm dla jadalni wybiła firma L. Christiana Lauera z Norymbergi¹¹⁸.

Ta sama firma była prawdopodobnie producentem monet zastępczych dla magistratu Krosna Odrzańskiego pod koniec wojny. Na potrzeby mieszkańców nadodrzańskiego miasta wybito monety o trzech nominałach: 1, 10, 50 fenigów. Wszystkie wykonane były z żelaza¹¹⁹; powstały zapewne pod koniec wojny¹²⁰.

1 fenig, ośmioboczny, jest najrzadszym typem¹²¹ (il. 14). Na awersie monety przedstawiono herb miasta w kolistej obwódce i napis KRIEGSNOTGELD DER STADT/CROSSEN (ODER), na rewersie cyfrę 1 w kolistej obwódce sznurkowej i napis KLEINGELDER-SATZMARKE. Prawdopodobnie istnieje również ok. 100 sztuk tej monety będącej fałszerstwem, ale wybitej przy pomocy oryginalnego stempla¹²². Niemal identyczny wygląd (poza kształtem) mają pozostałe nominały. Ponadto występują w kilku odmianach – 10 fenigów ma ich 4, a 50 fenigów – 3 (różni je głównie odstęp pomiędzy literami)¹²³.

il. 14. Notgeld – 1 fenig wykonany na zamówienie magistratu w Krośnie Odrzańskim – ok. 1917-1918. Na podstawie: B. Sikorski, *Śląskie monety zastępcze. Katalog*, tom IV, Piła 1998, s. 25. Wymiar: ośmioboczna, wysokość 16,2 mm.

Ostatnią grupą wojennych pieniędzy zastępczych mających związek z Krosnem były pieniądze jeńców wojennych. Już na początku działań militarnych przesłano do krośnieńskiego magistratu telegram, w którym nakazano przygotować obszar pod obóz jeniecki. Według zaleceń miał on mieć powierzchnię od ok. 8 ha do 15 ha (dla 5 000 osób). Miejsce takie wytyczono w granicach miasta przy drodze na Kamień¹²⁴. Pierwszy trans-

¹¹⁸ B. Sikorski, *Śląskie monety...*, t. IV, Piła 1998, s. 24-25.

¹¹⁹ W lipcu 2005 r. mieszkańcy Krosna dostarczyli do Izby Muzealnej dużą grupę monet – notgeldów. Znaleziono zostały w miejscu, gdzie tuż po II wojnie światowej zwożono gruz ze Starego Miasta. Monety były w rulonach, niestety bardzo mocno skorodowane. Obecnie udostępnione są zwiedzającym.

¹²⁰ Jak wynika z tabeli przedstawionej przez Lesiuka – krośnieńska moneta o nominale 1 feniga mogła być wybita w latach 1917-1918, 10 fenigów w okresie od 1916 do 1918 (1921), natomiast 50 fenigów tuż po zakończeniu wojny (1919-1921) (*Pieniądz zastępczy...*, tabl., s. 30).

¹²¹ Notgeldy były traktowane bardzo sentymentalnie przez ludzi, którzy zostali przesiedleni za Odrę. Jak donosi jeden z numerów krośnieńskiej gazety ziomkowskiej „Crossener Heimatgrüße” z okazji 90 urodzin monety taką otrzymał w prezencie starosta Ernst Schulz („Crossener Heimatgrüße”, 1992, nr 2, s. 16).

¹²² B. Sikorski, *Śląskie monety...*, s. 25.

¹²³ tamże; R. Bronowski, *Monety zastępcze...*, s. 40; W. Funck, *Notmünzen...*, 2000, s. 96.

¹²⁴ K. Wein, *Crossen beherbergte viele tausend Kriegsgefangene. Das war vor 50 Jahren im 1. Weltkrieg*, „Crossener Heimatgrüße”, nr 5, 1965, s. 1.

port przybył 12 sierpnia 1914 r. i składał się z 900 Rosjan (w tym 10 oficerów). Większość jeńców stanowili Rosjanie, jednak w kolejnych latach wojny umieszczano w obozie również – Francuzów (luty 1915 r.), Rumunów (luty 1917 r.), Anglików i Szkotów (czerwiec 1918 r.), Amerykanów, Włochów, jak również Polaków – uczestników powstań: śląskiego i wielkopolskiego (1919 r.)¹²⁵.

Powstanie obozu i jego funkcjonowanie wymuszało na władzach konieczność zapewnienia właściwej obsługi. Z pewnością brak pieniądza stanowiłby duże utrudnienie – tak dla załogi, jak i więźniów. Początkowo używano zapewne waluty ogólnej, ale kryzys i brak pieniądza nie ominął obozów. Dodatkowo rozporządzenie pruskiego ministra wojny z 15 stycznia 1918 r. zakazało dokonywania transakcji i rozliczeń w obozach jenieckich w postaci pieniądza ogólnopolskiego. W związku z tym podjęto decyzję o emisji pieniędzy na potrzeby jeńców¹²⁶. Różniły się one w sposób zasadniczy od środków płatniczych Rzeszy, co miało zabezpieczyć przed możliwością ucieczek¹²⁷.

Krośnieński Kriegsgefangenenlager należał do obozów podległych III Korpusowi Armijnemu z siedzibą w Berlinie. Na czele inspektoratu odpowiedzialnego za sprawy jeńców stał generał-porucznik artylerii Johann Waldhausen. Sieć obozów zlokalizowana była (oprócz Krosna) w: Brandenburg, Cottbus, Frankfurt (Oder), Guben i Havelberg. Komentantem placówki w Crossen był podpułkownik Haase¹²⁸.

Duża powierzchnia oraz znaczna liczba jeńców czyniła z lagru niemal miasteczko. Były w nim obok bloków mieszkalnych: kuchnia, 3 lazarety, izolatka, warsztaty usługowe (stolarnia, warsztat szewski i krawiecki, pralnia, łaźnia), poczta, magazyny żywności, czytelnia, kantyna, cmentarz (założony 22 sierpnia 1914 r.), budynki administracyjne i strażnicze oraz kasa oszczędnościowa. Latem 1915 r. kasa ta miała ok. 5 000 kont i obrót rzędu 2,5 mln marek¹²⁹.

Jeńcy mogli pracować, zarówno na terenie obozu (warsztaty usługowe, ogródki)¹³⁰, jak i poza nim (np. remontując niektóre obiekty na terenie miasta – jak miało to miejsce w przypadku kościoła Świętej Jadwigi)¹³¹. Wszyscy, którzy podejmowali pracę otrzymywali zwiększoną porcję żywności, chleb i żołd (dniówka w wysokości od 15 do 30 fenigów)¹³². Zarobione środki żołnierze mogli wpłacać do kasy lub wydawać w obozowej kantynie¹³³. Jak już wspomniano początkowo były to zapewne pieniądze ogólnopolskie. Pieniądz papierowy, którego używali jeńcy w krośnieńskim obozie nosił datę 1 października 1917 r. Jego wygląd był identyczny dla grupy obozów podlegającej III Armijnemu Korpusowi. Różnił je napis miejsca przeznaczenia. Pieniądze drukowane były w drukarni Ambrosius & Co.G.m.b.H w Kirchhain N.L. (Hesja). Do użytku były następujące nominały: 1, 5, 10, 25 (il. 15), 50 fenigów i 1, 2, 5, 10 marek¹³⁴.

¹²⁵ C. Obstfelder, *Chronik...*, s. 272 i n. Kronikarz informuje, że już 22 stycznia 1919 r. przybyła do Krosna pierwsza grupa polskich jeńców (z powstania wielkopolskiego).

¹²⁶ B. Sikorski, *Monety zastępcze obozów jeńców...*, s. 7.

¹²⁷ B. Sikorski, *Papierowy pieniądz...*, s. 3.

¹²⁸ <http://prisonniers-de-guerre-1914-1918.chez-alice.fr> (15.09.2006 r.).

¹²⁹ K. Wein, *Crossen...*, s. 1-2.

¹³⁰ tamże.

¹³¹ W. Schwiersch, *Fast 100 Jahre St.-Hedwigs-Kirche in Crossen*, „Crossener Heimatgrüße”, nr 20, 1952, s. 3.

¹³² Por. M. Flemming, *Jeńcy wojenni: studium prawno-historyczne*, Warszawa 2000, s. 131 nn.

¹³³ A. Henschke (?), *6 000 gefangene Russen im Lager bei Kähmen*, „Crossener Heimatgrüße”, nr 1, 1984, s. 1-2. Tekst ten ukazał się 4 stycznia 1915 r. w jednym z berlińskich dzienników, a jego autorem jest prawdopodobnie znany krośnieński poeta – Klabund.

¹³⁴ H. Meyer, H. Schoenawa, *Das Papiernotgeld der Mark Brandenburg und Berlin*, Werlaburgdorf 1985, s. 44-45; B. Sikorski, *Papierowy pieniądz...*, s. 75 nn.

il. 15. Pieniądz zastępczy, 25 fenigów, jeńców wojennych osadzonych w Krośnie Odrzańskim – 1917. Zbiory własne. Wymiar: 88,0 mm x 61,0 mm.

Poszczególne banknoty różnił nominal i barwa. I tak 1 fenig miał poddruk żółto-brunatny, 5 – niebiesko-szary, 10 – ciemnoróżowo-czerwony, 25 fenigów – zielony, 50 – liliowo-fioletowy, nominal 1 marki miał poddruk niebiesko-ultramarynowy, 2 marki – jasnobrązowy, 5 – oliwkowy, a 10 – pomarańczowy. Istniejące odmiany różnią się znakami wodnymi i wielkością cyfr numeratora (także bez unieważnienia i z unieważnieniem). Poza dwoma przypadkami nakład nie jest znany – bon o wartości 10 fenigów wydrukowano w nakładzie min. 560 000 egzemplarzy, natomiast 2 marki w nakładzie co najmniej 100 000 egz.¹³⁵. W krośnieńskim obozie funkcjonowały tylko banknoty¹³⁶.

Pieniądze obozowe zawierały wszystkie istotne informacje będące przydatne emitentowi, jak i użytkownikowi. Emitentem była Inspektion der Kriegsgefangenenlager im Bereich des III. Armeekorps (Inspekcja obozów jeńców wojennych na obszarze III Korpusu Armii z siedzibą w Berlinie). Bon sygnowany jest przez inspektora – gen. J. Waldhausena i adiutanta (niestety podpis nieczytelny). Ponadto informacje, że przeznaczony jest jako środek płatniczy dla jeńców wojennych oraz w przypadku częściowego lub całkowitego zniszczenia numerów seryjnych nie podlega wymianie. Obowiązywał w obrocie wewnętrznym obozu krośnieńskiego i obozów podlegających Korpusowi.

Pieniądze obozowe oficjalnie obowiązywały dość krótko. Utraciły swoją moc obiegową już 1 czerwca 1918 r.¹³⁷. Kriegsgefangenenlager Crossen, obóz nr 5, istniał do wiosny 1921 r., kiedy to jego majątek został ostatecznie sprzedany i posłużył do budowy domów spółdzielni „Neuland”¹³⁸.

I wojna światowa zakończyła się 11 listopada 1918 r. podpisaniem rozejmu w Compiègne. W wyniku pokojowych ustaleń na Niemcy nałożono ogromną kontrybucję, której głównym odbiorcą była Francja¹³⁹. Wraz z zakończeniem wojny i związanymi z tym: koniecznością spłaty zobowiązań oraz stratami gospodarczymi, od roku 1919 zaczęła narastać inflacja, która osiągnęła szczyt w latach 1922-1924. 17 lipca 1922 r. wprowadzono

¹³⁵ B. Sikorski, *Papierowy pieniądz...*, s. 75 nn.

¹³⁶ B. Sikorski, *Monety zastępcze...*, s. 7.

¹³⁷ B. Sikorski, *Papierowy pieniądz...*, s. 5.

¹³⁸ K. Wein, *Crossen...*, s. 2. W miejscu byłego obozu istnieje obecnie tylko jedna pamiątka – duży głąz narzutowy, na którym widnieje wykuty niemiecki napis: „Na pamiątkę zmarłym tutaj jeńcom wojennym Komendantura obozu jeńców wojennych Obóz 5 Krosno nad Odrą 1914-1915”.

¹³⁹ J. Pajewski, *Historia Powszechna 1871-1918*, Warszawa 1996, s. 456 nn.

ustawę „o wydawaniu i wycofywaniu pieniądza zastępczego”, która regulowała kwestie związane z jego emisją i miała na celu ułatwienie produkcji pieniądza przez lokalne władze. Po spadku ich emisji w 1922 r., nastąpił ponowny wzrost w roku następnym. Tendencje te zahamował ostatecznie rok 1924 i stabilizacja marki niemieckiej¹⁴⁰.

Galopująca inflacja dosięgnęła również mieszkańców prowincjonalnego Krosna. Ceny zmieniały się z dnia na dzień i osiągały niewyobrażalny pułap. W całej Rzeszy od stycznia do października 1923 r. obieg pieniądza zastępczego zamknął się kwotą 500 trylionów marek¹⁴¹. W listopadzie 1923 r. dokonano wymiany po kursie 1 rentenmarka = 1 000 000 000 marek¹⁴². W sierpniu tegoż roku władze miasta wraz z władzami powiatowymi wyemitowały banknoty o trzech nominałach: 100 000, 500 000 (il. 16) i 1 000 000 marek¹⁴³. Były to pierwsze pieniądze od ponad 250 lat wyprodukowane w Krośnie Odrzańskim. O ile wszystkie wcześniej omawiane notgeldy znajdowały się w lokalnym obrocie i były bite i drukowane poza Brandenburgią, o tyle pieniądze zastępcze pochodzące z czasu wielkiej inflacji drukowane były przez krośnieńską drukarnię R. Zeidlera. Miała ona niezwykle długą tradycję. Richard Zeidler przejął ją od poprzedniego właściciela (Ferdynanda Riepa) w roku 1884. Zakład zajmował się głównie wydawaniem czasopism, drukiem książek i druków urzędowych. Jego wizytówką była miejscowa gazeta, która początkowo nosiła nazwę „Crossener Wochenblatt”, a od 1904 r. „Crossener Tageblatt”. Siedziba firmy znajdowała się przy ul. Roßstraße (obecnie K. Marksa). Od roku 1924 firmą zarządzał syn Richarda – Rudolf¹⁴⁴. To właśnie wydawnictwo Zeidlerów podjęło się produkcji krośnieńskich notgeldów.

Bony datowane są na 12 sierpnia 1923 r., a ich emitentem są: Magistrat Miasta Crossen an der Oder oraz Komisja Powiatowa Powiatu Crossen a/O. Pieniądze są jedностronne i obok nominału zawierają: numer seryjny, pieczęcie obu emitentów, podpisy osób upoważnionych: landsmanna Will. Krysostana, burmistrza Franza Küntzla, rektora Splitta, starosty Hansa von Abela i księgowego Kreissparkassen Maxa Kurzmanna¹⁴⁵. Ponadto zamieszczono na nich informacje, że banknot traci swoją ważność cztery tygodnie po ogłoszeniu tego faktu w „Crossener Tageblatt”. Zapewne władze zdecydowały się na wykonanie papierowych pieniędzy przez wzgląd na atrakcyjniejszą cenę ich produkcji w stosunku do monet¹⁴⁶. Poza tym wspólne działania władz administracyjnych miasta i powiatu także powodowały racjonalne rozłożenie kosztów¹⁴⁷.

Lokalny pieniądz pełnił swą rolę niedługo. Jego kres wyznaczył rok 1924 i koniec inflacji. Co prawda do wybuchu II wojny światowej niektóre samorzady próbowały produkować pieniądz zastępczy, jednak było to już zjawisko o mniejszym zasięgu i nie dotyczyło miasteczka Crossen an der Oder.

¹⁴⁰ Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871-1945*, Poznań 1984, s. 88-97; W. von Bickerich, *Ersatzmarmelade...*, s. 171; W. Lesiuk, *Pieniądz zastępczy...*, s. 21 nn.

¹⁴¹ W. Lesiuk, *Pieniądz zastępczy...*, s. 54.

¹⁴² M. Dusza, *Kiedy pieniądz umiera... największe inflacje świata*, „Bank i Kredyt”, nr 2, 2005, s. 54-55.

¹⁴³ H. Meyer, H. Schoenawa, *Das Papiernotgeld...*, s. 44.

¹⁴⁴ B. Halicka, *Krosno Odrzańskie...*, s. 141.

¹⁴⁵ „Crossener Heimatgrube”, nr 6, 1980, s. 16.

¹⁴⁶ W. Lesiuk, *Pieniądz zastępczy...*, s. 32.

¹⁴⁷ tamże, s. 38. Wydaje się jednak, że działania władz były nietrafione, gdyż szybkość jaką charakteryzowała się inflacja czyniła wyprodukowany pieniądz bezwartościowym praktycznie z dnia na dzień. Por. Cz. Łuczak, *Dzieje...*, s. 89 (tabela).

il. 16. Pieniądz zastępczy, 500 tys. marek, z okresu wielkiej inflacji, produkowany przez krośnieńską drukarnię R. Zeidlera – 1923. Na podstawie: Ekspozycja Izby Muzealnej w Krośnie Odrzańskim (ze zbiorów Adama Wojtkowiaka), foto M. Ciesielczyk. Wymiar: 165 x 90 mm.

Zakończenie

Krosno Odrzańskie, podobnie jak inne ośrodki, miało swoje wzloty i upadki. Lokację mennic na jego terenie z pewnością zaliczyć można do pozytywnych aspektów. Świadczyło to o jego randze i znaczeniu. Tradycje mennicze nie przetrwały w lokalnej pamięci. Jedynym ich znakiem była przedwojenna nazwa jednego z miejskich placów – Münzplatz. Być może dlatego dużą popularnością cieszyła się ubiegłoroczna wystawa monet pochodzących z krośnieńskich mennic (ze zbiorów m.in. Adama Wojtkowiaka).

Jako ciekawostkę można potraktować produkcję ostatniego „warsztatu menniczego”, którą zaprezentowało jedno z bractw rycerskich. Miało to miejsce latem 2005 r. na krośnieńskim zamku z okazji jubileuszu 1 000-lecia pierwszej wzmianki o Krośnie (w Kronice Thietmara). Wybito wówczas kilkadziesiąt sztuk „monety pamiątkowej” z aluminium (il. 17).

il. 17. Pamiątkowy żeton wybito przez jedno z bractw rycerskich z okazji jubileuszu 1 000-lecia pierwszej wzmianki o Krośnie – 2005. Zbiory własne. Średnica: 24 mm.

To był ostatni akcent miejscowych tradycji menniczych.

SPIS TREŚCI

Edmund Kopicki, <i>Bezkrólewie 1632</i>	241
Bartosz Awianowicz, <i>Wybrane monety kommemoratywne i okolicznościowe od środkowej Republiki do Oktawiana Augusta</i>	245
Borys Paszkiewicz, <i>O jagiellońskich „denarach z kółkiem” i denarze Jana Olbrachta</i>	253
Zbigniew Kielb, <i>Spis urzędników koronnych i litewskich, których herby występują na monetach i liczmanach emitowanych od XV do XVIII wieku (część I)</i>	261
Tomasz Struk, <i>Moneta Crossene. Produkcja monet i banknotów w dziejach Krosna Odrzańskiego (część II)</i>	273
Wiesław Kopicki, <i>Rusyfikacja monet polskich w XIX wieku</i>	285
Łukasz Gaszewski, Izabela Prokopczuk-Runowska, <i>Nowe odznaczenie III RP</i>	297
Czesław Chmielecki, <i>Medal toruńskich Zawodów Balonowych z 1936 r.</i>	307
Czesław Chmielecki, <i>Oryginalna klipa z Marszałkiem Józefem Piłsudskim</i>	311
Czesław Chmielecki, <i>Tłok pieczętny toruńskiego cechu kapeluszników</i>	313
Bogumił Sikorski, <i>Nieznane lub mało znane monety zastępcze i żetony Wielkopolski Pomorza i Mazur (część VI)</i>	315
Z życia Towarzystwa.....	317
Wydawnictwa ZG PTN.....	III

CONTENTS

Edmund Kopicki, <i>Interregnum 1632</i>	241
Bartosz Awianowicz, <i>Selected Roman commemorative and occasional coins from the middle Republic to Augustus</i>	245
Borys Paszkiewicz, <i>The Jagellon 'annulet pennies' and a penny of King John Albert</i>	253
Zbigniew Kielb, <i>The list of Crown and Lithuanian officials whose coat of arms appear on coins and tokens issued from the 15th to 18th c. (part I)</i>	261
Tomasz Struk, <i>Moneta Crossene, the production of coins and banknotes in the history of Krosno Odrzańskie (part II)</i>	273
Wiesław Kopicki, <i>Russification of Polish coins in the 19th c.</i>	285
Łukasz Gaszewski, Izabela Prokopczuk-Runowska, <i>New Decorations of the 3rd Republic</i>	297
Czesław Chmielecki, <i>The medal of Toruń's balloon contest from 1936</i>	307
Czesław Chmielecki, <i>The original clip with marshal Józef Piłsudski</i>	311
Czesław Chmielecki, <i>Seal die of Toruń hatters' guild</i>	313
Bogumił Sikorski, <i>The unknown or little known substitute coins and tokens of Great Poland, Pomerania and Masuria (part VI)</i>	315
Society Newsletter.....	317
PNS Publications.....	III

ISSN 0006-4017